

Aleš Gabrič

LAHKOTNOST RUŠENJA STAREGA IN TEŽAVNOST VZPOSTAVLJANJA NOVEGA

Leta 1989 so se na zahodu evropske celine, v Franciji, pripravljali na praznovanje okrogle obletnice, 200. obletnice enega svojih največjih zgodovinskih trenutkov, ki je po pomenu daleč presegel meje njihove države. V Parizu so se zbrali vodilni politiki sveta, ki so sprejeli vabilo na veliki dogodek. Le približno pol meseca pred tem je bila na drugem koncu Evrope velika proslava ob okrogli obletnici nekega drugega zgodovinskega dogodka. Te se, v nasprotju s pariško, ni hotel udeležiti niti predsednik države, v kateri je proslava potekala. »Dan pred proslavo se še vedno nisem odločil,«¹ je v spominih zapisal predsednik predsedstva SFRJ Janez Drnovšek. S svojo prisotnostjo na proslavi

---

1 Drnovšek, *Moja resnica*, str. 55.

ob 600. obletnici kosovske bitke ni hotel izkazati podpore srbskemu voditelju Slobodanu Miloševiću, ki je skušal s pompozno predstavo Srbiji, Jugoslaviji in svetu razkazovati svojo moč. Drnovšek je nato udeležbo na proslavi pojasnjeval s prizadevanji za odpravo ukrepa izolacije za Albance na Kosovu.

Vabila na proslavo na Gazimestanu je neposredno od srbskih oblasti, kar je bilo nenavadno, saj je to običajno počelo jugoslovansko zunanje ministrstvo, prejel tudi diplomatski zbor v Beogradu. Veleposlanik ZDA Warren Zimmermann se je s sodelavci dogovoril, da na proslavo ne bodo šli, odločitev pa je bila »tako sama po sebi umevna, da Washingtona nismo niti zaprosili za posebna navodila«. Tudi predstavnikov drugih pomembnih zahodnih držav na proslavi ni bilo. Od tistih, s katerimi se je o tem pogovarjal Zimmermann, je vabilo sprejelo le turško veleposlaništvo. Turški kolega mu je šaljivo odgovoril, »da je Turčija kot zmagovalka v kosovski bitki zavzela nekoliko drugačno stališče do komemoracije kot druge države«.²

Podobnih pomislekov o udeležbi na proslavi v Parizu predstavniki pomembnih držav niso imeli. Ko so Francozi za nekaj let vnaprej pripravljali spektakel v spomin na okroglo obletnico enega največjih političnih prevratov v preteklosti, niso razmišljali o tem, da se bodo ob 200. obletnici njihove revolucije začeli vrstiti novi politični prevrati. Ko je srbsko vodstvo pripravljalo proslavo ob okrogli obletnici svojega velikega političnega preloma, pa je to delalo prav v sklopu svoje politike, da bi prišlo do novega velikega preloma. Besede, ki so odmevale z Gazimestana, da je Srbija pred novimi bitkami in da pri tem niso izključene tudi tiste prave bitke, z orožjem, so bile izrečeno preveč neposredno, da bi jih bilo mogoče preslišati.

Pot, po kateri naj bi krenila Jugoslavija, vsekakor ni bila usklajena s smernicami, po katerih so se v tem času ravnala vodstva večine vzhodnoevropskih komunističnih držav. O tem, da je ta del sveta potreben temeljitega remonta, sicer ni bilo dvoma ne na Zahodu in niti na Vzhodu. Mož, ki je potegnil odločilno potezo k temu cilju, je bil Mihail Sergejevič Gorbačov, ki je marca 1985 zasedel mesto generalnega sekretarja Komunistične partije Sovjetske zveze (KP SZ). Gorbačov je prinesel svežino v vrh stranke, ki je po letu 1945 določala razvoj vzhodno od železne zavese. Bil je nov tip partijskega voditelja, saj je bil za sovjetske razmere nenavadno mlad. Tudi po poklicni usmerjenosti je odstopal od starejših kadrov, saj je bil široko razgledan pravnik, medtem ko so imeli stalinistični kadri običajno tehniško ali agronomsko izobrazbo in so do visokega političnega položaja prišli prek dela v tovarnah. Bolj kot na dogmatsko doktrino marksizma-leninizma se je opiral na analize realnega stanja, v katerem se je znašla Sovjetska zveza s svojimi sateliti. Začel je z reformami, kakršnih socialistični svet pred tem

---

2 Zimmermann, *Izvor pogube*, str. 25.

še ni poznal, a hkrati odprl tudi Pandorino skrinjico, kar je vodilo v rušenje sveta, ki so ga hoteli (zgolj) radikalno reformirati.³

Perestrojka in glasnost, ki jih je v okviru svojih reform sprožilo sovjetsko vodstvo pod vodstvom Gorbačova v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja, sta že kmalu pokazali, da bo sistem težko reformirati v okviru danih možnosti. Največje nasprotovanje politiki komunističnega vodstva, paradoksalno, namreč ni prihajalo iz vrst intelektualne opozicije, temveč iz partijskih vrst, iz vrst dela starejšega, konservativnega vodilnega partijskega kadra, ki se je ob nakazanih spremembah ustrašil posledic, ki bi po njihovem (kot se je pokazalo, upravičenem) mnenju lahko vodile v razgradnjo dotedanjega politično monolitnega sistema. Podporo so partijski reformisti dobili zunaj partijskih vrst, deloma med širšimi množicami, katerih standard je v zadnjem obdobju strmo padal. Še bolj pomembno je bilo, da je reforme podpiral tudi zmerni del nekomunistične inteligence, ki je ocenjeval, da so nadzorovane spremembe vsekakor boljše od kolapsa sistema, ki bi vodil v kaos z nepredvidljivimi posledicami. Denar za nov gospodarski zagon naj bi sovjetska oblast dobila z zmanjševanjem deleža proračunskih sredstev za oboroževanje, kar je na svetovni ravni najbolj odmevalo ob sporazumih o razoroževanju, ki sta jih na več srečanjih dosegla Gorbačov in ameriški predsednik Ronald Reagan. Na notranji fronti pa se novo sovjetsko vodstvo pri iskanju pomoči ni več omejevalo na ideološke obrazce iz doktrine marksizma-leninizma, temveč je računalo tudi na pomoč sposobnih ljudi, ki niso bili ukalupljeni v brezplodni način partijskega razmišljanja. Temu sta sledili izpuščanje političnih zapornikov in sproščanje okov cenzure, kar je prineslo sveže politične, gospodarske in svobodomiselnje ideje, kakršnih sovjetska javnost ni bila vajena. Nad naglostjo sprememb so bili presenečeni tudi tisti, ki so dogajanje spremljali od blizu. Ameriški veleposlanik v Moskvi Jack Matlock in predsednik Reagan sta maja 1988 ugotavljala, da se Sovjetska zveza spreminja v neko povsem drugo državo. Matlock pa je po analizi dokumentov s konference Komunistične partije Sovjetske zveze Reaganu omenil – »ko sem videl dokument Komunistične partije, ki si je več sposodil iz ameriške ustave kot pa iz marksizma-leninizma, sem bil prevzet«.⁴

Reforme novega sovjetskega vodstva so bile potrjene tudi z novim načinom volitev, ki so potekale maja in junija 1989. Te sicer še niso bile večstrankarske, toda omogočale so, da v kongres pridejo ljudje, ki so podpirali reforme. In ker jih je bilo vse več med množicami ljudi in vse manj med starim partijskim kadrom, je začel v obdobju pred volitvami generalni sekretar Gorbačov vse pogosteje nagovarjati množice in ne zgolj partijskih konferenc in kongresov. Hote ali nehote

3 Več o tem z analizo različnih interpretacij Gorbačovovega obdobja glej v: Brown, *The Gorbachev Factor*.

4 *Masterpieces of history*, str. 58.

je to vodilo v večanje politične moči nekomunistov in slabitev Komunistične partije Sovjetske zveze.

V drugih državah vzhodnega bloka je komunistična oblast izgubljala svojo moč v precej hitrejšem tempu, saj je bila v številnih državah njena vloga odvisna tudi od podpore Moskve. Ko se je ta odpovedala političnemu pokroviteljstvu nad režimi v vzhodnoevropskih prestolnicah in jih začela celo spodbujati k reformnim ukrepom, so zlasti politikom, ki so poznali zgolj politiko trde roke, vajeti kaj hitro ušle iz rok. Novo sovjetsko vodstvo je pošiljalo jasna sporočila, da se ob morebitnih zahtevah po notranjem reformiranju komunističnih držav ne bo več ponovilo leto 1968, ko so sovjetske enote v Pragi in drugod na Češkoslovaškem pokončale idejo socializma s človeškim obrazom. Gorbačov je to neposredno brez ovinkarjenja povedal tudi na obisku v Jugoslaviji marca 1988 v pogovoru s predsednikom predsedstva SFRJ Lazarjem Mojsovom. Gorbačov je poudaril, da je v pogovorih z ameriškim predsednikom Ronaldom Reaganom zagovarjal stališče, da niti Sovjetska zveza niti ZDA nimata pravice vsiljevati svoje volje nobeni državi, da sicer nosita kot velesili večjo odgovornost kot manjše države, toda ob tem »ne smejo teptati pravice drugih«.⁵

Do sprememb je najhitreje in po najbolj mirni poti prišlo v državah, kjer je bila že v prejšnjih obdobjih bolj glasna intelektualna opozicija. Na Poljskem so kmalu po začetku Gorbačovovih reform izpustili iz zapore voditelje pred leti prepovedane Solidarnosti. Zaradi zelo slabega gospodarskega položaja in stavkovnega vala je zelo rasla moralna moč še pred kratkim najbolj uglednih zapornikov. Ker je šla uporaba politične represije proti drugače mislečim iz mode, je poljski oblasti ostalo na voljo le še sklepanje kompromisov z opozicijo. Naglica, s katero je v pogovorih med oblastjo in opozicijo poljska vlada privolila v izvedbo delno svobodnih volitev (še vedno pa bi del poslanskih mest ostal rezerviran za komunistične poslance), nakazuje na prepričanje oblasti, da se v tako kratkem času opozicija niti ne bo mogla organizirati in pripraviti na volitve. Toda šokantni rezultati volitev junija 1989 s popolnim zmagoslavjem Solidarnosti in sramotnimi rezultati za dotedanjo oblast so pripeljali do menjave oblasti in septembra 1989 je Tadeusz Mazowiecki zaprisegel kot prvi povojni nekomunistični poljski predsednik vlade. Tako on kot drugi voditelji opozicije, vodja Solidarnosti Lech Wałęsa ali ugledni intelektualac in urednik opozicijskega glasila *Gazeta Wyborcza* (Volilni bilten) Adam Michnik, so bili širši poljski javnosti poznane osebnosti iz časov prejšnjih odporov proti komunistični oblasti.

Ravno tega, znanih opozicijskih voditeljev, ki bi prevzeli krmilo propadajočih komunističnih režimov, pa je v nekaterih drugih državah vzhodno od železne zavese akutno primanjkovalo. Madžarsko komunistično vodstvo je pod vplivom

---

5 *Masterpieces of history*, str. 268.

mlajših reformistov posnemalo poljski zgled in v letu 1989 samo sprožilo ukrepe, ki so vodili v odpravo političnega monopola. Z opozicijo, ki še ni bila niti prav formirana, so sredi leta 1989 sedli za okroglo mizo in se dogovorili za volitve, ki so jih nato izvedli marca 1990. Manj volje do odhoda z oblasti so kazali komunistični voditelji v Vzhodni Nemčiji in na Češkoslovaškem, kar je v jeseni 1989 vodilo v množične demonstracije, ki so spodnesle vodstva, ki se niso uspešno soočila z izzivi časov. Še huje je bilo v Romuniji, kjer je bil ostareli diktator Nicolae Ceaușescu pripravljen oblast braniti po stari preizkušeni metodi, z represijo, kar je nato plačal z usmrтитvijo po hitrem postopku. V Romuniji, enako je bilo tudi v Bolgariji, je do sprememb bolj ali manj prišlo le kot posledica boja med frakcijami v vladajočih komunističnih partijah, ko so bolj zmerni komunisti obračunali s strujo, ki ni bila pripravljena slediti toku dogodkov v svetu. Močnejše intelektualne opozicije ni imela nobena od omenjenih balkanskih držav, kar je po privolitvi v svobodne volitve pripeljalo tudi do lahkih zmag reformiranih komunistov v obeh državah.

Raziskovalci prelomnih let, zgodovinarji, politologi, sociologi in drugi, so si skorajda enotni v tem, da pripada Gorbačovu osrednja vloga pri omogočanju političnega preobrata. Toda s tem se enotnost mišljenj tudi skorajda konča, saj se nato raziskovalci razhajajo pri številnih interpretacijah dogajanja, ki je ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let temeljito spremenilo politično podobo sveta od podrte železne zavesa do srednje Azije in Daljnega vzhoda. Analitiki so neenotni zlasti pri ocenah, ali lahko to dogajanje označimo kot revolucijo ali pa gre zgolj za reformiranje sistema, ter kako pomembno vlogo lahko v tem dogajanju pripišemo intelektualcem, ki so premišljevali, po kakšni poti naj krene njihova država po propadu ideje, za katero se je zdelo, da so ji štete ure.

REVOLUCIJA ALI REFORMA?

Lahko dogajanje v letu 1989 in nato v letu 1990, ko so se z oblasti poslavljale komunistične partije po vzhodni Evropi in so na prvih večstrankarskih volitvah v tem delu sveta po dolgem času oblast prevzeli novi ljudje, označimo s pojmom revolucija? Med revolucije to dogajanje npr. uvršča Eric Hobsbawm. Leto 1989 omenja kot četrti veliki revolucionarni val 20. stoletja in ga uvršča za politične prelome v letih 1917–1920, 1944–1962 in 1974–1978. V isti sapi dodaja, da se bodo revolucije še dogajale, da naš svet ni svet stabilnosti in da »ne bi stavil niti beliča na svetovno zmago miroljubnih in ustavnih sprememb, kakor so leta 1989 pridigali nekateri evforični verniki liberalne demokracije«.⁶

6 Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, str. 465–466.

Kot pravo revolucijo so dogajanje ocenjevali zahodni poročevalci in analitiki, ki so neposredno spremljali dogajanje na drugi strani padajoče železne zavesе, npr. Timothy Garton Ash⁷ ali Victor Sebestyen.⁸ V monografiji o padanju komunističnih režimov v vzhodni Evropi je Gale Stokes, profesor z univerze Rice v Houstonu, tozadevno poglavje naslovil s »slavne revolucije«.⁹ V znanstveni literaturi takšno stališče zagovarja tudi romunski politolog in sociolog, profesor Univerze v Marylandu, Vladimir Tismaneanu, ki je uredil več zbornikov in že v naslove zapisal, da govorijo o revolucijah 1989.¹⁰ Pa vendar je ohranil dovolj skepse in pustil odprta vrata tudi za drugačne interpretacije dogajanja. Pri prevratu so namreč pomembno vlogo odigrali tudi dotlej vodilni komunisti, ki so bili pripravljani na pogovore, na okrogle mize in na delitev oblasti, to pa vsekakor ni značilnost revolucionarnega prevzema oblasti. Tovrstno preoblikovanje državnega sistema je bilo značilno zlasti za Poljsko in Madžarsko, kjer je demokratizacija nato potekala najbolj mirno. V nasprotju s tem se je »banda četverice« (»Gang of Four«), kakor so bolj ortodoksna komunistična vodstva Vzhodne Nemčije, Češkoslovaške, Romunije in Bolgarije označevali njihovi kritiki, spremembam upirala. Bolj ko je staro vodstvo vztrajalo na okopih, bolj negotov scenarij za prevrat se je obetal. Da na vprašanje, ali je šlo pri prevratih dejansko za revolucijo, le ne moremo odgovoriti s povsem nedvoumno pritrtilnim odgovorom, nakazujejo zlasti primeri nekaterih nekdanjih republik Sovjetske zveze, kjer komunistične oblasti ni nasledila demokratična ureditev, temveč nova oblika diktature ali avtoritarizma.¹¹

Če dogajanje že ocenjujemo kot revolucijo, opozarjajo nekateri raziskovalci, je treba poudariti, da gre za temeljito spreminjanje sistema s političnega vrha, ne pa za rušenje sistema od zunaj. Na to npr. opozarja Eric Hobsbawm v Času skrajnosti. Tudi v komunistični centrali v Moskvi so v najvišjih krogih menili, da potrebujejo voditelja, ki bi od znotraj temeljito reformiral obstoječi sistem. Marca 1985, ko je Gorbačov prevzel krmilo KP SZ, se je Anatolij Černjajev, njegov tesni sodelavec in svetovalec za zunanje zadeve, spraševal, v katero smer bo zavila politika novega voditelja bolehne velesile: »Kaj to bo? Toda potrebna je 'revolucija od zgoraj'. Nič manj. Drugače se ne bo nič doseglo. Razume to Mihail Sergejevič?«¹²

Skepsa Černjajeva je bila odveč, saj je Mihail Sergejevič Gorbačov v naslednjih letih izpeljal takšno »revolucijo od zgoraj«, kakršno je svet pred tem videl le redko. Gorbačov je sicer računal na reformiranje sistema, ne na njegov poraz. Toda ko

7 Ash, *Čarobna svetilka*.

8 Sebestyen, *Revolution 1989*.

9 Stokes, *The Walls Came Tumbling Down*, str. 131–167.

10 Tismaneanu, *The Revolutions of 1989*; Antohi and Tismaneanu, *Between Past and Future*.

11 Prim.: Tismaneanu, Introduction.

12 Černjajev, *Šest let s Gorbačevym*, str. 33; Černjajev, *Sovmestnij ishod*, str. 610

je popustil zavore, je postal ujetnik svoje lastne politike. V nasprotju z vsemi svojimi predhodniki je dobil podporo disidentov in preprostih »nepomembnih« ljudi, njegova glavna opozicija pa se je kmalu zgostila v najvišjih vrstah vladajoče Komunistične partije .

Drugi politični teoretiki ali zgodovinarji ocenjujejo, da dogodke v letih 1989–90 težko označimo kot revolucijo, in trdijo, da gre zgolj za reformo sistema. Ob upoštevanju načela, da naj bi revolucija prinesla nekaj novega, se namreč soočimo z dejstvom, da evropski Vzhod tedaj ni ponudil nič novega, da se je oziral k že obstoječemu modelu zahodnoevropske demokracije in da je pravzaprav posegel le po starem, preizkušenem modelu, ki je bil na Zahodu že tarča kritik številnih intelektualcev, saj so tudi v njem zevale velike razpoke med proklamiranimi svoboščinami in realnostjo sistema. Sklicevanje na ideje razsvetljencev ali na ameriško ustavo bi le težko ocenili kot iskanje novega. Pa vendar je bil skupni cilj, družba liberalnih vrednot in tržne ekonomije, prepoznan v večini nekdanjih vzhodnoevropskih držav; izjema so bile le nekatere nekdanje republike Sovjetske zveze in Jugoslavije.¹³

Med bolj kritične ocenjevalce, ki zavračajo tezo, da gre pri padcu komunistične oblasti v vzhodni Evropi za revolucijo, in dodajajo, da bi težko govorili celo o reformiranju ali restavraciji, lahko uvrstimo Karola Soltana, politologa z Univerze v Marylandu. Soltan je dogajanje poimenoval kot preporod, ponovno rojstvo (»rebirth« v originalu), »preporodi pa so lokomotive zgodovine«.¹⁴

Brez Gorbačova si reformiranja komunistične oblasti v vzhodni Evropi in nato padca komunizma ni mogoče zamišljati. Vprašanje, ki se zastavlja po tej ugotovitvi, pa je, ali so bile zgolj Gorbačovove reforme dovolj za slovo od starega režima. Odhoda komunistov z oblasti Gorbačov vsekakor ni vračunal v svoje načrte, ni pa mogel dovolj natančno predvideti, na kakšne odzive bodo njegovi predlogi naleteli med partijsko nomenklaturo, med kritično inteligenco in med preprostim ljudstvom. V vzhodnoevropskih državah, kjer so Gorbačovovo voljo za spremembe intelektualci razumeli predvsem kot izhodišče za iskanje nadaljnjih korakov v smeri demokratizacije, so rešitve vse bolj jasno videli zunaj okvirov obstoječega sistema. Bil je spoštovana osebnost in velik politik, ki je začel s preobratom, a je bil v očeh kritikov kmalu tudi voditelj sistema, ki ga je bilo treba odpraviti. Smešnica, ki se je ob koncu osemdesetih let razširila iz Prage po ostali vzhodni Evropi, slikovito nakazuje, da je treba preseči dotedanje meje. Pražani so se namreč spraševali: »Kakšna je razlika med Gorbačovom in Dubčkom? Nikakršna, le da Gorbačov tega še ne ve.«¹⁵

13 Prim.: Isaac, *The Meanings of 1989*.

14 Soltan, 1989 as *Rebirth*, str. 25.

15 Tismaneanu: *Introduction*, v: *Revolutions of 1989*, str. 8.

MOČ IN NEMOČ INTELEKTUALNE OPOZICIJE

Pomembna točka razhajanja med raziskovalci vzrokov in posledic padca komunističnih režimov v vzhodni Evropi je tudi vloga izobražencev v tem procesu. »Disidenti (izraz, ki na splošno ni bil po volji tistih, ki jih je označeval) so se zvečine že odvrnili od režima in od 'socialističnega' jezika,« je zapisal Tony Judt.¹⁶ Ti intelektualci so običajno uživali večji ugled na Zahodu kot v svetu, v katerem so živeli, saj so bile njihove ideje v njem izolirane na ozek krog somišljenikov. Pa tudi na Zahodu so malce bolj poznali le tiste, ki so emigrirali na Zahod ali pa so bila njihova dela prevedena v katerega od velikih zahodnih jezikov.¹⁷

Do pomena vloge intelektualcev je zadržan tudi zgodovinar z univerze v Oxfordu in veliki poznavalec politične zgodovine Sovjetske zveze Archie Brown. »Na predvečer perestrojke so bili vodilni disidenti v zaporu in izgnanstvu ali, v najboljšem primeru, pod stalnim nadzorom,« je zapisal in dodal, da so ocene, ki bi dajale disidentom bistveno težo pri spreminjanju sistema, zgolj pobožne želje brez trdne osnove. Opozoril je še, da so lahko številni sovjetski disidenti, ki so bili prej prisiljeni molčati, pod Gorbačovom vnovič vstopili v javno življenje in da so bili med njimi tudi takšni, ki so bili nato glasni kritiki poskusa puča avgusta 1991 in s tem končanja reformnega obdobja. Kljub zadržkom in ocenam, da disidenti niso imeli ključne vloge pri spreminjanju političnega sistema, pa jim ne bi smeli odvzeti kakršnegakoli pomena. Njihova pomembna vloga je bila »v spreminjanju politične zavesti dela inteligence«, je poudaril Brown.¹⁸

Med opisovalci političnega preloma v letih 1989 in 1990 največjo vlogo intelektualcem pripisuje Timothy Garton Ash, ki opozarja, da faktor Gorbačov sam po sebi ni bil dovolj za epohalna dejanja, ki so se dogajala v vzhodnoevropskih prestolnicah. Potrebno je bilo tudi intelektualno vodstvo, ki je iz nekaj deset naredilo najprej nekaj sto, nato nekaj tisoč in na koncu več desettisočglave množice demonstrantov, a pri tem v evropskih revolucijah leta 1989, z izjemo Romunije, nikjer ni prišlo do nasilja.¹⁹

Pomembno vlogo intelektualcem pripisuje tudi Vladimir Tismaneanu, ki se je spraševal o njihovi vlogi po padcu komunističnega režima v novih političnih razmerah in jih uvrstil v dolge vrste razočarancev nad novo dobo. Nekateri intelektualci oz. disidenti so bili razočarani, ker so se na oblast vračali ljudje nekdanjega režima. O borbah za svobodo, ki enostavno ne ljubijo svobode za vse, je Tismaneanu zapisal, da so med svojim bojem pozabili, da je treba na mestu zrušenega zgraditi nekaj novega. Tu pa so v večini držav vzhodno od nekdanje

16 Judt, *Povojna Evropa: 2. knjiga*, str. 651.

17 Več glej: Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe*.

18 Brown, *The Gorbachev Factor*, str. 9

19 Ash, *The Year of Truth*.

železne zavese naleteli na težavo, da jim je zmanjkalo graditeljev. Pomanjkanje je bilo akutno zlasti v državah, kjer so intelektualci bore malo pripomogli k padcu komunistične oblasti, npr. v Romuniji ali Bolgariji. Tudi tam, kjer jih je bilo nekaj več, a še vedno premalo, npr. na Madžarskem in Češkoslovaškem, so začeli številni nekdanji disidenti svojo nadaljnjo kariero graditi ozirajoč se na svojo izobrazbo in želje. Poziv zadnjega češkoslovaškega in nato prvega češkega predsednika Václava Havla bivšim disidentom, naj ostanejo aktivni v politiki, tako ni bil pospremljen z ustreznim odzivom, temveč z oceno, da gre za naivno potezo. Težav z zadostnim številom nove elite pa ni imela nekdanja Nemška demokratična republika, vendar ne zaradi močnejše notranje opozicije, temveč zaradi preprostega dejstva, da so po združitvi Nemčije Zahodni Nemci v nekdanjo vzhodno sosedo izvozili tudi svoj vodilni kader. Kot edino izjemo, kjer je že pod komunistično oblastjo delovala pomembnejša organizirana opozicija, so številni analitiki ocenjevali Poljsko. Pomanjkanje opozicije ali večjega števila disidentov se je izkazalo za problematično, saj po zamenjavi režima enostavno ni bilo dovolj nove elite, ki bi pri vodenju državne politike lahko zamenjala staro partijsko nomenklaturo. Frustracije so bile toliko močnejše, ko se je v demokraciji nekdanja politična oblast začela vzpenjati tudi na ekonomski lestvici in ko se je nova buržoazija začela rekrutirati iz krogov nekdanjih partijskih veljakov. Izmed disidentov, ki so jasno izrazili svoje nezadovoljstvo s potjo, po kateri je krenila njegova država v času demokracije, je najbolj odmevno potezo naredil Aleksander Solženicin, ki je leta 1995 javno oznanil, da se ne bo udeležil bližajočih se volitev.²⁰

Nekateri drugi analitiki imajo bolj zadržan odnos do ocenjevanja vloge intelektualcev v teh dogodkih. Mednje sodita tudi avtorja obširnejših zgodovinskih pregledov dobe Tony Judt in Eric Hobsbawm. Slednji je npr. zapisal, da za Sovjetsko zvezo »globine in širine tega vrenja ne moremo meriti z velikostjo tedanje skupine disidentov, ki jih ni bilo več od nekaj sto.«²¹ »Pa tudi v samih baltskih republikah ni bilo kaj dosti več odkritega disidentstva kot v sami Rusiji,«²² je dodal Hobsbawm in do enake ugotovitve lahko pridemo tudi v analizi disidentstva, ki jo je že leta 1988, torej še pred političnim prelomom, objavil Judt in se v njej osredotočil zlasti na Poljsko, Češkoslovaško in Madžarsko.²³ Zelo zadržano je vlogo izobražencev »od znotraj« ocenjeval tudi madžarski filozof in eden od članov madžarske opozicije iz osemdesetih let Gáspár Miklós Tamás,²⁴ ki je ocenjeval, da so bili disidenti precej izolirani od množic, da so na boljši odmev naleteli na Zahodu kot na Vzhodu in da pravzaprav niso ponujali kaj

20 Več glej: Tismaneanu, *Fighting for the Public Sphere*, str. 153–171.

21 Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, str. 481.

22 Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, str. 482.

23 Judt, *The Dilemmas of Dissidence*.

24 Tamás, *The Legacy of Dissent*.

več kot zahodni model demokracije, ki so ga številni na Zahodu že ocenjevali kot zelo problematičnega. Desetletje kasneje, ob zanj pretiranem povečevanju disidentstva, je Tamás nekoliko ironično zapisal: »Herojski časi so, hvala bogu, končani.«²⁵

Manj sporna je ocena, da so ostali vodilni intelektualci oz. nekdanji disidenti moralni zmagovalci preloma, a ne kaj dosti več od tega. Nekateri so še več let vztrajali v politiki in za te velja, da so bili zaradi svoje disidentske preteklosti in let, preživetih po komunističnih zaporih, deležni večinskega odobravanja javnosti, kar za vodilne politike v demokraciji ni ravno običajno. Veliko podporo so tako tudi na pomembnih mestih v oblastni strukturi uživali npr. na Češkem Václav Havel, na Madžarskem Arpad Göncz, na Poljskem Tadeusz Mazowiecki ali Jacek Kuroń. Odhod velikega dela intelektualcev, ki so aktivno politično delovali v prevratnih letih, nazaj v akademsko sfero, je verjetno res pripomogel k temu, da so stranke, ki so prišle na oblast v vzhodnoevropskih državah v letih 1989 in 1990, sredi devetdesetih let prepuščale oblast strankam, ki so izhajale iz nekdanjih komunističnih partij. Zmagovalci »žametnih revolucij« so ohranili dediščino moralnih zmagovalcev tudi s tem, da niso potegnili potez, ki so bile značilne za njihove predhodnike, potez izključevanja drugače mislečih iz javne sfere. Tudi med somišljeniki so morali ugledni disidenti krotiti zelote, ki so menili, da so lahko slasti oblastnega položaja deležni le tisti, ki so v prelomnih letih sodelovali pri rušenju starega režima. Adam Michnik je tovrstne ekstremiste označil kot »antikomuniste z boljševiskim obrazom«.²⁶ Tudi ti so veliko pripomogli k ponovnemu prihodu nekdanjih komunistov na oblast, le da so ti v gospodarsko kriznih devetdesetih letih državni vrh naskakovali in ga osvojili na legalnih večstrankarskih demokratičnih volitvah, kar je Michnik posrečeno poimenoval »žametna restavracija« (»The Velvet restoration«).

KJE JE V TEM DOGAJANJU JUGOSLAVIJA?

Prebivalcem držav, ki so nastale na pogorišču nekdanje Jugoslavije, se samo po sebi zastavlja vprašanje, kakšna je bila pri vsem skupaj vloga Jugoslavije. Jo lahko vstavimo v za vse veljaven kalup ali pa je bila Jugoslavija nekaj posebnega? Ker so šle republike Jugoslavije po zelo različnih poteh, lahko sploh katero izmed teh brez pridržkov primerjamo z vzhodnoevropsko demokratizacijo? Slovence nas seveda še posebej zanima, kakšna je bila pri tem vloga Slovenije.

Problematiche Jugoslavije v času, ko se je rušil vzhodnoevropski komunistični svet, v delih doslej omenjenih avtorjev skorajda ne najdemo ali pa ji je odrejena

25 Tamás, *The Legacy of Dissent*, str. 197.

26 Michnik, *The Velvet restoration*, str. 250.

bolj obrobna vloga. V ospredju so vsekakor dogajanja v Sovjetski zvezi, Poljski, Madžarski, Češkoslovaški in Vzhodni Nemčiji ter ob koncu leta 1989 še Romuniji.²⁷ Korenin razkroja Jugoslavije v letih oz. desetletjih pred njenim razpadom v preglednih zgodovinah, ki se podrobneje ustavljajo na prelomnih letih 1989–90, skorajda ne najdemo, orisi se običajno začenjajo z volitvami v letu 1990, največje pozornosti pa so deležni nacionalizmi narodov na območju nekdanje Jugoslavije. Če posegajo v čas pred letom 1990, so izpostavljeni srbsko-hrvaški odnosi in dediščina 2. svetovne vojne, neenakomerna gospodarska razvitost in poudarek, da so nesoglasja izbruhnili na površje po Titovi smrti. Jugoslavija pomembneje vstopa v svet historiografskih raziskav šele z obdobjem, ko se je začela rušiti v vojnah. S tem pa so raziskovalci pravzaprav le sledili vzorcu, ki ga je že v osemdesetih letih vzpostavila diplomacija vodilnih svetovnih držav.

Predsednik Zveznega izvršnega sveta Ante Marković je za gospodarske reforme v Jugoslaviji sicer iskal podporo Zahoda, a je ni našel. Ko je jugoslovanski diplomaciji le uspelo, da je šel Marković oktobra 1989 na obisk v Washingtonu, je lahko le zbegano ugotavljal, da Jugoslavija največje svetovne velesile trenutno ne zanima. Oči Busheve diplomacije so bile usmerjene v tiste srednjeevropske države, ki so krenile po poti hitre demokratizacije. »Vsekakor je moral dojeti, da Jugoslavija ni v središču pozornosti washingtonskega sveta,« je zapisal zadnji ameriški veleposlanik v Jugoslaviji Warren Zimmermann. Za Markovića je bilo razočaranje tudi kratko srečanje s predsednikom Georgem Bushem, saj je ta pogovor speljal na Gorbačova in njegov položaj v Sovjetski zvezi, tako da Markoviću niti ni uspelo izpostaviti vprašanja gospodarske podpore svojemu reformnemu načrtu.²⁸

Jugoslavija se je v ospredje pozornosti svetovne javnosti prebila šele po politično prevratnih letih, ki so jim na območju nekdanjih dveh večnacionalnih držav, Sovjetske zveze in Jugoslavije, sledile krvave vojne za novo delitev ozemelj. Tudi jugoslovanske vojne so analitike in raziskovalce opozorile, da je revolucija poleg zagovornikov liberalnih vrednot naplavila na površje še populiste, verske dogmatike, nostalgike za starimi nedemokracijskimi predkomunističnimi časi in nacionaliste in šoviniste vseh vrst.²⁹

Iz tega seveda ne smemo prehitro sklepati, da so bile jugoslovanske notranje razmere zunaj države neprepoznavne. Zahodni svet je balkanski sod smodnika pač ocenjeval skozi prizmo njegovih nacionalizmov in ob tem ostale ločnice, tudi tiste med liberalnim in avtoritarnim pogledom na svet, potisnil v nejasno ozadje. Ameriški veleposlanik Warren Zimmermann je tako tudi Slovenijo

27 Glej npr. Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, str. 467–502 (poglavje Konec socializma); Sebestyen, *Revolution 1989*; Berend, *Europe since 1980*.

28 Zimmermann, *Izvor pogube*, str. 47–48.

29 Tismaneanu, *Introduction*, str. 4.

v prvi vrsti ocenjeval po slovenskem nacionalizmu, ki naj bi bil v veliki meri soodgovoren za razbijanje Jugoslavije. A je ob tem prepoznal tudi občutne razlike med posameznimi deli Jugoslavije in večkrat poudaril, da se njen zahodni del ne obrača proti Vzhodu h Gorbačovu, temveč da gleda v nasprotno smer. Za Slovence je zapisal, da »so svojo republiko dojemali kot nastajajočo demokracijo zahodnega tipa«. Pa tudi v pogovoru s predsednikom slovenskega izvršnega sveta Dušanom Šinigojem je opazil, da je bil »prepoln idej in projektov za gospodarsko sodelovanje z zahodnimi državami; niti enkrat v najinem pogovoru ni omenil Beograda«. Želja po približevanju zahodnemu modelu je bila splošno slovenska, saj je tudi za reformirano Zvezo komunistov Slovenije pod vodstvom Milana Kučana ocenil, da gre za »zavestno prizadevanje slovenske komunistične partije, da s svobodnimi volitvami, na katerih je bila stranka pripravljena izgubiti, republika dobi demokratični sistem zahodnega tipa«. ³⁰

Kljub poznavanju razlik je ameriški veleposlanik Jugoslavijo zaradi njenih nacionalizmov še vedno štel za problematično, pri tem pa je bil bistveno manj pozoren na razlike med republikami, kot je bil npr. pri vprašanju odnosa posameznih republik do demokracije. Ob pogledu na rezultate volitev leta 1990 je med drugim zapisal tudi sledeče: »Franjo Tuđman, zdajšnji hrvaški predsednik, je bil zaprt zaradi nacionalizma. Prav tako Jože Pučnik, ki je bil inženir poraza komunistov na slovenskih parlamentarnih volitvah leta 1990. Prav tako nori srbski rasist Vojislav Šešelj.« ³¹ Uvrščanje Pučnika med Tuđmana in Šešlja dokazuje, da ameriški ambasador ni imel niti najmanjših predstav o tem, zakaj je bil Pučnik zaprt, in da njegovi sodelavci vsekakor niso poznali spisov, zaradi katerih je bil Pučnik politični obsojenec. Njegova usoda je bila od vseh slovenskih intelektualcev še najbolj na ravni tistega, kar so na Zahodu pripisovali disidentom. V njegovih člankih iz petdesetih in šestdesetih let ne najdemo sledov nacionalizma, kaj šele šovinizma, zato pa toliko več tehtnih premislekov o stranpoteh jugoslovanske politike. ³²

Razlike med Slovenijo, Jugoslavijo in ostalim komunističnim vzhodom so nekoliko bolje poznali le tisti, ki so se posebej zanimali za dogajanje v tistem delu srednje Evrope, na katerega drugi politiki in poročevalci niso bili tako pozorni. Evropski poslanec Otto von Habsburg, ki ga je zanimalo ozemlje, kjer so vladali njegovi predniki, je poskrbel, da je 20. januarja 1988 na zasedanju evropskega parlamenta spregovoril tudi predstavnik intelektualne opozicije izza železne zavese. Paziti so morali, je kasneje razlagal Otto von Habsburg, koga naj povabijo, saj niso želeli, da bi imela ta oseba težave z oblastjo v domovini, zato ni smela biti iz države, kjer so kritike še vedno zapirali. ³³ Izbor je torej lahko padel le na osebnost

30 Zimmermann, Izvor pogube, str. 33.

31 Zimmermann, Izvor pogube, str. 40.

32 Gabrič, Disidenti v Sloveniji, str. 302–305.

33 Izjava Otta von Habsburga v intervjuju, ki ga je dal RTV Slovenija leta 2005.

iz okolja, kjer je med intelektualno opozicijo in oblastjo že potekal odprt dialog in so imeli intelektualci večje možnosti, da javno izražajo svoja stališča kot v drugih komunističnih državah. Na zasedanju v Strasbourgu je tako 20. januarja 1988 spregovoril France Bučar, eden najuglednejših slovenskih intelektualcev in po volitvah leta 1990 predsednik prvega slovenskega večstrankarskega parlamenta. Zaradi svojega nastopa je bil France Bučar v domovini deležen očitkov, češ da rovari proti svoji državi, toda do sodnega pregona proti njemu, kar bi se verjetno zgodilo intelektualcem v drugih komunističnih državah, ni prišlo.

Bučarjeve besede verjetno niso bile najbolj všeč niti delu evropskih poslancev. V času, ko je Zahod podpiral Gorbačova in perestrojko, je Bučar opozoril, da pod komunistično oblastjo ne more priti do popolne reforme in da je zaupanje v perestrojko svojevrstna zabloda. Reforme v komunističnem svetu namreč ne morejo biti uspešne, če jih aktualna oblast omejuje z že preživeli vzorci, temveč bi bile lahko uspešne le, če bi prodrle v vse pore bivanja. »To pa ne pomeni samo več ekonomske, marveč tudi več politične svobode, uvedbo več demokracije, več avtonomnosti, več decentralizacije – kar pa bi, če vso stvar pripeljemo do njenih končnih posledic, spodneslo samo prevlado partije. Začetek tega procesa je prestrojka v ZSSR – primer najgloblje slepe ulice je morda Jugoslavija,« je precej daljnovidno poudaril Bučar.³⁴

Razliko v odnosu do demokracije znotraj Jugoslavije so opazili tudi analitiki obveščevalnih služb ZDA, ki so oktobra 1990 proučevali perspektive Jugoslavije. V analizi so navedene pogosto citirane besede, da »Jugoslavija v enem letu ne bo več delovala kot zvezna država«,³⁵ iz česar so kasneje nastajale »teorije zarote« o tem, da zahodne obveščevalne službe razbijajo Jugoslavijo. Bolj presenetljivo je, da bralci dokumenta niso izpostavljali razlik v odnosu do demokracije in liberalnih svoboščin, ki so jim analitiki posvetili precej pozornosti. Ameriški analitiki so opozarjali, da Slovenija in Hrvaška ne kažeta interesa, da bi živeli v državi z dominacijo Srbije in vojske, ki vztrajata pri starih političnih vzorcih. Toda Slovenije in Hrvaške niso ocenjevali kot siamskih dvojčkov, temveč so opozorili: »Na Hrvaškem in v Sloveniji se bo razvil politično-ideološki spekter, kakršen je v zahodni Evropi, od socialne demokracije na levi strani do krščanske demokracije – in celo fašizma – na desni strani.« Pri tem naj bi se, po dotedanjih izkušnjah sodeč, pokazalo, da naj bi bile slovenske politične elite bolj uspešne pri razvijanju političnih institucij in ustvarjanju pogojev za njihovo delovanje. Obiti na Hrvaškem naj bi bili tudi pozitivni, toda vsekakor manj spodbudni in zanesljivi, pri čemer naj bi bilo veliko odvisno od tega, ali bo Zagrebu uspelo

34 Bučar, *Prehod čez rdeče morje*, str. 9.

35 *Yugoslavia Transformed*, str. 4.

zagotoviti ustrezno zaščito in avtonomijo srbske manjšine na Hrvaškem.³⁶ Ko so omenjali možnosti širjenja teroristične dejavnosti, so ameriški analitiki naštel vse jugoslovanske republike z izjemo Slovenije.³⁷ Slovenci so bili na splošno omenjeni kot najbolj kozmopolitski in prozahodno orientirani v Jugoslaviji.

SLOVENSKE POSEBNOSTI

Če je tudi pri boljših analitikih položaja v vzhodni Evropi opazna odsotnost ali vsaj zelo omejena prisotnost Jugoslavije v njihovem pisanju o prevratnih letih 1989–90, je še toliko manj pričakovati, da bi bila v teh delih zaznana tudi Slovenija, kaj šele, da bi bile izpostavljene njene svojevrstne posebnosti. Slovenska znanstvena produkcija glede prelomnih osemdesetih in devetdesetih let sicer ni zanemarljiva, a je je bolj malo v angleškem jeziku, po katerem večinoma posegajo avtorji, ki se lotevajo primerjalnih študij. Slovenija je v tisti literaturi, ki vseeno odmeri nekaj misli tudi Jugoslaviji, običajno omenjena kot gospodarsko najbolj razviti del Jugoslavije z življenjskim standardom, ki bi se lahko primerjal s slabše razvitimi južnoevropskimi državami.³⁸ Poglavitna odločitev za beg iz Jugoslavije naj bi bila torej pogojena z ekonomskimi vzroki, medtem ko so razlike v stopnjah liberalizacije družbe med posameznimi jugoslovanskimi republikami običajno spregledane; z izjemami seveda.³⁹

Tudi v jugoslovanskih pregledih je Slovenija bolj obrobna tema, saj kljub tričetrstoletnem skupnem bivanju v isti državi strokovnjaki iz drugih delov nekdanje Jugoslavije le izjemoma posegajo po slovenski historiografski literaturi. Tako tudi tisti tuji strokovnjaki, ki prebirajo srbsko ali hrvaško strokovno literaturo, v njej običajno ne morejo zaslediti slovenskih pogledov na jugoslovansko krizo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja.

Posledica pa je, da v večini literature ne najdemo zapisov, da je Slovenija dočakala prevratna leta in nato osamosvojitve z visoko stopnjo pripravljenosti na spremembe in da so slovenski intelektualci že nekaj let pred tem javno predstavili svoja politična izhodišča. Ko je februarja 1987 izšla 57. številka Nove revije s podnaslovom Prispevki za slovenski nacionalni program, je opozicija pravzaprav objavila svoj politični program. V njem je dokazovala neupravičenost privilegirane položaja Zveze komunistov v državi, zahtevala večjo samostojnost slovenskega naroda, zagovarjala zahtevo po uporabi slovenskega jezika v vojski in predvsem izpostavila pomen civilne družbe in pravic posameznika nasproti

36 *Yugoslavia Transformed*, str. 15.

37 *Yugoslavia Transformed*, str. 17.

38 Glej npr.: Berend, *Europe since 1980*, str. 90.

39 Stokes, *The Walls Came Tumbling Down*, str. 236–237; Silber-Little, *Smrt Jugoslavije*, str. 49–50.

državi. Čeprav so stališča naletela na buren odziv v Jugoslaviji in tudi v tujini, čeprav so se iz drugih delov države vrstile zahteve po sodnem pregonu piscev, ki naj bi rušili ustavno ureditev Jugoslavije, slovensko sodstvo ni poseglo v dogajanje. Intelktualna opozicija je prehitela oblastno Zvezo komunistov Slovenije tudi v odločnosti pri zavračanju predlaganih sprememb ustave SFRJ. Ker naj bi bil odziv Zveze komunistov Slovenije premlačen, je Društvo slovenskih pisateljev 16. marca 1987 organiziralo javno tribuno o ustavnih spremembah. Na njem so bili med uvodničarji ob številčnejših predstavnikih intelektualne opozicije tudi predstavniki slovenske oblasti. Razpravo je Društvo slovenskih pisateljev objavilo v posebni publikaciji, po njeni predstavitvi pa je predsednik društva pozval intelektualce, naj začnejo pisati novo ustavo. Gradivo za slovensko ustavo so nato predstavili na novi javni tribuni Društva slovenskih pisateljev 25. aprila 1988. Republika Slovenija (torej s črtanjem oznake Socialistična) naj bi bila po predstavljenem konceptu država, v kateri bi veljala ločitev treh vej oblasti, v kateri bi se spoštovala svoboda združevanja in izražanja lastnih načel, kar je seveda pomenilo, da so bili iz predloga črtani dotedanji privilegiji Zveze komunistov. V predlogu nove slovenske ustave Jugoslavija ni bila omenjena oziroma je bila navedena le v zapisu, da so meje Republike Slovenije mednarodno priznane meje Jugoslavije s sosednjimi državami in z republiko Hrvaško.⁴⁰

Slovenska intelektualna opozicija je torej predstavila politični program precej pred tem, ko sta na Poljskem režim in opozicija sedla za okroglo mizo. To je bilo mogoče, ker je na Slovenskem že vse od Titove smrti vladalo bolj sproščeno ozračje, ki je omogočalo najvišjo stopnjo tolerantnosti do delovanja intelektualne opozicije v celotnem vzhodnoevropskem komunističnem svetu.⁴¹ Mladinska organizacija v Sloveniji ni več igrala vloge podmladka za bodoče vodilne komuniste, temveč si je že v prvi polovici osemdesetih let oblikovala lasten politični profil in pod svoje okrilje vzela gibanja, kakršna so na Zahodu dopuščali in na Vzhodu preganjali. Ta so vplivala na široko mobilizacijo ljudi, formalno sicer v okviru danega sistema in njenih struktur, dejansko pa povsem zunaj njenih idejnih spon.⁴² Seveda je bilo vse to mogoče, ker se je tudi Zveza komunistov Slovenije reformirala in liberalizirala, kar je – enako kot ob sočasnih Gorbačovovih reformah – sprožalo trenja med bolj liberalnim in bolj konservativnim delom partije.⁴³ Na zблиževanje stališč slovenske komunistične oblasti in intelektualne opozicije so vplivale vse bolj črnoglede napovedi, ki so prihajale iz jugoslovanske prestolnice. Ko so bili junija 1988 aretirani nekateri sodelavci revije Mladina, ki je bila najbolj oster kritik oblasti, so to v Sloveniji na

40 Najobširneje o tem glej: Repe, *Jutri je nov dan*.

41 Več glej: Gabrič, Slovenska kulturnopolitična razhajanja.

42 Več glej: Vurnik, *Med Marxom in punkom*.

43 Več glej: Lusa, *Razkroj oblasti*.

splošno razumeli kot poskus zvezne oblasti, da bi zaustavila že doseženo stopnjo liberalizacije v Sloveniji. V zaščito zaprtim novinarjem, ki so jim poleti 1988 sodili pred vojaškim sodiščem v Ljubljani na procesu proti četverici, je bil ustanovljen Odbor za zaščito človekovih pravic, ki sicer ni formalno registriral delovanja. Toda v očeh velikega dela Slovencev je postal pomemben politični dejavnik, saj so njegovi predstavniki dobili celo možnost, da so nastopili v skupščini, oblast pa je odgovarjala na njihova sporočila javnosti.⁴⁴

Omenjene posebnosti slovenskega političnega razvoja v zadnjem stadiju vzhodnoevropske komunistične vladavine pogrešamo v veliki večini svetovne literature o dogajanjih v letu rušenja železne zavese in berlinskega zidu. V uvodu zbornika o Revolucijah 1989 je Vladimir Tismaneanu opozoril, da je bila prihodnost najbolj negotova in problematična v državah, v katerih ni prišlo do prave revolucije, in je kot primera omenil Jugoslavijo in Romunijo.⁴⁵ Jugoslavija je tudi v tem primeru vzeta kot enoten politični prostor, pa čeprav so šle njene republike (kot npr. nekdanje republike Sovjetske zveze) po zelo različnih poteh. Da bi se izognili tovrstnemu posploševanju jugoslovanskega razvoja na eni strani ali pa na drugi omejevanju zgolj na dogajanje v slovenskem prostoru brez upoštevanja sosednja dogodkov v bližnjem sorodnem svetu (kar se pogosto rado dogaja v slovenski historiografiji), bi bilo smiselno parametre vrednotenja demokratičnosti prehoda iz politično monolitne v demokratično ureditev projicirati na slovensko izkušnjo in slovenski prehod iz komunistične oblasti v politični pluralizem.

Slovenski primer ob tovrstnem ocenjevanju še najbolj spominja na poljskega, ki ga vsi raziskovalci omenjajo kot zgled mirnega in demokratičnega prehoda. Enako kot na Poljskem je tudi v Sloveniji komunistična oblast pokazala pripravljenost na pogovore in privolila v večstrankarske demokratične volitve. Poljski general in politični voditelj Wojciech Jaruzelski je v pogovore privolil, ko je postalo jasno, da ne more računati na podporo Moskve pri nasprotovanju ali celo zatiranju zahtev domače javnosti. Dejavnost obnovljene Solidarnosti in zahteve stavkajočega delavstva so bile enostavno premočne, da bi jih poljska oblast lahko spregledala ali ignorirala. Tudi Zveza komunistov Slovenije je bila prešibka, da bi vztrajala, če bi sploh hotela, pri dotedanjih vzorcih. Tudi slovenska oblast ni mogla računati na podporo centralnih organov oblasti, saj sta Beograd in vojska postajala vse kaj drugega kot zaveznika. Slovenska intelektualna opozicija je bila dovolj močna, da je prevzem oblasti izpeljala brez pretresov in imela vseskozi v mislih liberalni vrednostni sistem, oporo pri mirnem prenosu oblasti pa je imela tudi v nosilcih prejšnje oblasti, ki so privolili v demokratična pravila igre – enako kot se je zgodilo na Poljskem.

44 Več glej: Žerdin, *Generali brez kape*.

45 Tismaneanu: Introduction, str. 2.

Po značilnostih pri rušenju starega in vzpostavljanju novega bi lahko slovenski model prehoda iz enopartijske v pluralistično družbo uvrstili v kategorijo tistih prehodov, pri katerih je intelektualna opozicija pazila na zakonitost prehoda in se zavedala nevarnosti destrukcije. Protikomunistično revolucijo je zavedno in načrtovano preprečila z odločitvami, ki so ohranjale zakonitost in ustavni red.

Česar na najdemo ne v svetovni literaturi, zgolj malenkostno pa v literaturi iz nekdanjega jugoslovanskega prostora, je vprašanje, kdaj je začela intelektualna opozicija aktivno vstopati v politični prostor in kdaj je prestopila mejo med antipolitiko (kot kritiko obstoječega stanja) in politiko (kot jasno vizijo prihodnosti z izvedbo aktivnosti, ki vodijo k temu cilju). V tej točki, pri vstopanju intelektualne opozicije v politični prostor, je Slovenija prehitela ostali vzhodnoevropski komunistični svet, saj so se začele odprte debate, na katerih so enakopravno sodelovali tako predstavniki vodilne stranke kot intelektualci, vrstili nekaj let prej kot v drugih državah, še preden je Gorbačov izpustil duha iz steklenice. Predsednik Društva slovenskih pisateljev Tone Partljič je že leta 1985 – ko je Gorbačov šele prišel na oblast – na javni tribuni opozoril, da ljudje vprašanja o žgočih problemih, na katera naj bi odgovarjala politična oblast, vse pogosteje naslavljajo na intelektualce in člane Društva slovenskih pisateljev, ki je bilo organizator številnih javnih debat. »Politične organizacije bi se morale zamisliti, zakaj na terenu ta vprašanja ne tečejo znotraj ZK [Zveze komunistov] in SZDL [Socialistične zveze delovnega ljudstva],« je poudaril Partljič⁴⁶ in opozoril, da je postalo Društvo slovenskih pisateljev sprejemljiv politični sogovornik za širši krog javnosti.

V komunističnem delu Evrope so ob koncu osemdesetih let še odmevale manifestacije in listine, ki so se omejevale na kritiko obstoječega, na antipolitiko. V Sloveniji pa so intelektualci v drugi polovici osemdesetih let že prekoračili mejo med antipolitiko in politiko in iskali tudi odgovore na vprašanja, kaj naj bo po zrušitvi starega temelj novega. Prispevki za slovenski nacionalni program, objavljeni februarja 1987 v 57. številki Nove revije, in nato še bolj izrazito Gradivo za slovensko ustavo, ki so ga predstavili aprila 1988, so javno predstavili alternativo obstoječemu stanju in nakazali pot, po kateri naj krene Slovenija po padcu komunistične oblasti. Česa podobnega, izdelave predloga nove ustave, ki naj nadomesti zastarelo socialistično, drugod po vzhodni Evropi v tem času še ne zasledimo. Slovenska posebnost je tudi, da tovrstna dejavnost ni potekala v nikakršnih ilegalnih forumih, temveč (večinoma) v okviru legalnih oblik civilne družbe. Pomembno vlogo pri širitvi političnega prostora za nove ideje je odigrala Zveza socialistične mladine Slovenije, pri organiziranju javnih tribun z udeležbo intelektualne opozicije pa Društvo slovenskih pisateljev, ki

46 *Slovenski narod in slovenska kultura*, str. 11.

je pri sestavljanju gradiva za novo ustavo sodelovalo s Slovenskim sociološkim društvom. V Sloveniji je tako antipolitiko zamenjala politika precej pred ostalim delom tedanjega vzhodnega sveta. Zato niti ne preseneča podatek, da je leta 1988 predsednik Društva slovenskih pisateljev Rudi Šeligo v letnem poročilu društva uvodoma obširno poročal o politični problematiki in dejavnosti in da je temu šele na koncu sledila kulturna problematika, ki naj bi bila sicer temelj delovanja takšnega združenja, kot je Društvo slovenskih pisateljev.⁴⁷

Slovenija je lahko prehitela druge komunistične države, ker nad seboj ni imela Damoklejevega meča v obliki oblasti ostarelih ortodoksnih boljševiskov, groženj s popolnim gospodarskim kolapsom ali informacijske odrezanosti od zahodnega sveta. Ko so ob koncu osemdesetih let za isto mizo sedli predstavniki enopartijskega režima in opozicije, so najbolj ugledni poljski intelektualci skrbno pazili, da ne bi ene nedemokratične vladavine nadomestili z drugo. Strah, ki ga je delil tudi eden najuglednejših poljskih intelektualcev Adam Michnik, da bi utegnil Lech Wałęsa zaradi svojega ugleda, moči in retoričnih spretnosti postati nov avtokrat, se je izkazal za nerealnega in Poljska je naredila enega najbolj mirnih prehodov v demokracijo. »Mi nismo želeli, da bi Solidarnost postala nova 'vodilna sila', nismo želeli, da bi se nekoč obvezno podrejanje marksizmu-leninizmu in Sovjetski zvezi spremenilo v podrejanje katoliški cerkvi ali zahodnim prestolnicam,« je o skrbi intelektualcev za vzpostavljanje novega vrednostnega sistema zapisal Michnik.⁴⁸ Podobno skrb za ohranjanje zakonitosti in spoštovanje pravnega reda najdemo v istem času tudi v Sloveniji.

Po prevratu so se pomnožile vrste razočarancev nad položajem v novem političnem sistemu. Bivši oblastniki so bili razočarani, ker so šli za okroglo mizo z željo po racionalizaciji in modernizaciji države, a nato izgubili oblast; nekateri voditelji opozicijskih gibanj, ker so pričakovali svoj trenutek slave, a so se morali spopasti z naraščajočo brezposelnostjo, bojem za dediščino zmage in korupcijo v novem vladajočem razredu; preprosti ljudje, ki so pričakovali hitre spremembe tudi v gospodarstvu, zahodne plače in skandinavski socialni model. Toda vsega tega jim ni mogel nihče prinesiti na pladnju.⁴⁹ Večina je za tegobe novega časa krivila napake preteklega režima in, kot je zapisal Michnik, so morali poslušati številne kritike, češ da so premehki v obračunavanju z dediči poraženega komunističnega režima. Stališče, da ponuja demokracija prostor za vse, tudi za privržence nekdanjega režima, se je le stežka uveljavljalo med številnimi razočaranci nad prelomom.

Tudi Slovenija se je po oblikovanju novega političnega sistema soočala z idejami o omejevanju pravic privržencev nekdanjega režima. Toda že pred

47 Šeligo, *Prehajanja*, str. 24–30.

48 Michnik, *Independance Reborn*, str. 90.

49 Michnik, *Independance Reborn*, str. 84–87.

prevratom so nekateri slovenski izobraženci opozarjali, da mora biti bodoči demokratični sistem odprt za zagovornike vseh idej. Tako je npr. Franc Jeza, politični emigrant krščansko socialistične provenience, ki je v Trstu izdal serijo knjižic, v katerih je orisal svojo vizijo demokratizacije in osamosvajanja Slovenije, leta 1983 razmišljal tudi o tem, katere politične stranke bodo verjetno nastopale na slovenskih večstrankarskih volitvah. Ob tem ni pomislil na izključevanje tedanjih oblastnikov. Po omembi katoliške, socialistične in liberalne stranke je namreč zapisal: »Četrta politična stranka, ki bo gotovo tudi spadala k slovenskemu političnemu življenju v neodvisni Sloveniji, bo komunistična. Seveda nočem reči, da bi bilo politično življenje nemogoče brez nje, toda k okusnemu političnemu golažu pač spada tudi rdeča paprika.«⁵⁰

Kot je bilo že poudarjeno, omenjenih slovenskih posebnosti v obširnejših pregledih dogajanja v strokovni literaturi ne najdemo (in jih tudi ne bomo, če jih ne bomo izpostavili Slovenci sami). V že omenjenem članku iz leta 1988 o disidentih in opoziciji v srednji in vzhodni Evropi je Tony Judt med drugim zapisal, da bi bilo v analizo »smiselno vključiti Jugoslavijo ali vsaj Slovenijo in Hrvaško«,⁵¹ toda tega mu nato ni uspelo narediti. Pogled na njegovo epohalno delo *Povojna Evropa* pa kaže, da razlike med obema verjetno niti ni zaznal. V nasprotju s tem v tem kontekstu ni omenil Srbije, kar kaže, da model, ki so ga predstavili srbski intelektualci z memorandumom SANU, med poznavalci razmer vsekakor ni dobil ocene demokratičnega in modernega političnega programa.

Slovenija večje pozornosti širše svetovne javnosti v letu 1989, ko se je zrušil berlinski zid in so padali komunistični režimi vzhodne Evrope, in leta 1990, ko so bile izvedene prve večstrankarske demokratične volitve po dolgih desetletjih, še ni pritegnila. Njen prehod v demokracijo je potekal mirno in v zatišju drugih velikih dogodkov za rušečo se železno zaveso. Bolj zanimiva za svet je Slovenija postala šele po razglasitvi samostojnosti, ko se je začela kratkotrajna vojna za slovensko samostojnost; toda to je že neka druga zgodba.

Kar je Slovenija nato delila z ostalim nekdanjim komunističnim svetom, je bilo razočaranje precejšnjega dela prebivalstva, saj so velika pričakovanja izpuhtela ob trku s kriznimi leti, ki so sledila. V vrste razočarancev so se, poleg večine, ki jih je prizadela gospodarska stagnacija, uvrstili tudi tisti, ki so menili, da je njihova udarna vloga v revoluciji poniknila v sivino dnevne politike in da za svoj trud in zasluge niso bili dovolj dobro poplačani. Francoski novinar, ki je leta 1995 poročal s poljskih predsedniških volitev, je ta duh strnil v naslednjih mislih: »Vojne je konec. Poljska je izbrala navadnega človeka za navadne čase. Vse je lepo in to je žalostno.«⁵²

50 Jeza, *Politični pluralizem in Slovenci*, str. 47–48.

51 Judt, *The Dilemmas of Dissidence*, str. 186.

52 Navedeno po: Tismaneanu, *Fighting for the Public Sphere*, str. 158.

Nič drugače ni bilo v Sloveniji. Predsednik Društva slovenskih pisateljev Evald Flisar je februarja 1997, manj kot desetletje po tem, ko je Rudi Šeligo na enakem položaju pojasnjeval, zakaj je društvo tako vpeto v politično dogajanje, znova in znova pojasnjeval, zakaj društvo ne sme več delovati politično. »Center političnega dogajanja je zdaj parlament, tako kot v vseh državah z demokracijo. (...) Pisatelji niso več poklicani, da bi artikulirali potrebe in želje naroda, za kar so bili v bližnji preteklosti najprimernejši. Njihov projekt je uspel in zdaj morajo živeti s posledicami tega uspeha,« je pisateljskim kolegom razlagal Flisar.⁵³

***

Dvesto dvajset let po francoski revoluciji v zgodovino pisju še vedno ni enotnih ocen o vzrokih zanjo in pomenu, ki ga je odigrala v zgodovini. Od naše zadnje spremembe političnega sistema je minila le približno desetina tega časa, dvajset in nekaj let. Iluzorno bi bilo pričakovati, da bi lahko imeli vsi enake poglede na takratne dogodke.

Literatura

Antohi, Sorin and Tismaneanu, Vladimir (ur.). *Between past and future : the revolutions of 1989 and their aftermath*. Budapest, New York : Central European University Press, 2000.

Ash, Timothy Garton. *Čarobna svetilka : revolucija leta 1989 – pričevanje iz Varšave, Budimpešte, Berlina in Prage*. Ljubljana : Študentska organizacija Univerze, Študentska založba, 1999.

Ash, Timothy Garton: The Year of Truth. V: Tismaneanu, Vladimir (ur.). *The Revolutions of 1989*. London ; New York : Routledge, str. 108–124.

Berend, Ivan T.. *Europe since 1980*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010.

Brown, Archie. *The Gorbachev Factor*. Oxford : Oxford University Press, 1996.

Bučar, France. *Prehod čez rdeče morje*. Ljubljana : Mihelač, 1993.

Černjajev, Anatolij Sergejevič. *Sovmestnij ishod : dnevnik dveh epoh : 1972–1991 godi*. Moskva : ROSSPEN, 2008.

Černjajev, Anatolij Sergejevič. *Šest' let s Gorbačevym : Po dnevnikovym zapisjam*. Moskva : Progress : Kultura, 1993

⁵³ Delo, XXXIX, št. 47, 27.2.1997, str. 13.

Drnovšek, Janez. *Moja resnica*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1996.

Falk, Barbara J. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: citizen intellectuals and philosopher kings*. Budapest, New York : Central European University Press, 2003.

Gabrič, Aleš. Disidentiv Sloveniji v primerjavi z vzhodnoevropskimi komunističnimi državami. *Prispevki za novejšo zgodovino*, LI, 2011, št. 1, str. 297–312.

Gabrič, Aleš. Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987. *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, št. 1–2, str. 199–221.

Hobsbawm, Eric. *Čas skrajnosti : svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 2000.

Isaac, Jeffrey C. The Meanings of 1989. V: Tismaneanu, Vladimir (ur.). *The Revolutions of 1989*. London, New York : Routledge, 1999, str. 125–164.

Jeza, Franc. Politični pluralizem in Slovenci. V: Jeza, Franc (ur.). *Neodvisna Slovenija*. Trst, 1983, str. 44–48.

Judt, Tony. The Dilemmas of Dissidence: The Politics of Opposition in East-Central Europe. *East European Politics and Societies*, 1988, Vol. 2, Iss. 2, pp. 185–240.

Judt, Tony. *Povojna Evropa : 1945–2005 : 2. knjiga*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2007.

Lusa, Stefano. *Razkroj oblasti : slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana : Modrijan, 2012.

Masterpieces of history : the peaceful end of the Cold War in Europe, 1989 (edited by Svetlana Savranskaya, Thomas Blanton, and Vladislav Zubok). Budapest, New York : CEU Press, 2010.

Michnik, Adam. Independance Reborn and the Demons of the Velvet Revolution, V: Antohi, Sorin and Tismaneanu, Vladimir (ur.). *Between past and future : the revolutions of 1989 and their aftermath*. Budapest, New York : Central European University Press, str. 81–99.

Michnik, Adam. The Velvet restoration. V: Tismaneanu, Vladimir (ur.). *The Revolutions of 1989*. London, New York : Routledge, 1999, str. 244–251.

Repe, Božo. *Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana : Modrijan, 2002.

Sebestyen, Victor. *Revolution 1989 : The Fall of the Soviet Empire*. Phoenix : Orion Books Ltd., 2010.

Silber, Laura in Little, Allan. *Smrt Jugoslavije*. Ljubljana : Co Libri, 1996.

Slovenski narod in slovenska kultura : Javna tribuna Društva slovenskih pisateljev. Ljubljana : Društvo slovenskih pisateljev, 1985.

Soltan, Karol. 1989 as Rebirth. V: Antohi, Sorin and Tismaneanu, Vladimir (ur.). *Between past and future : the revolutions of 1989 and their aftermath*. Budapest, New York : Central European University Press, 2000, str. 25–38.

Stokes, Gale. *The walls came tumbling down : the collapse of communism in eastern Europe*. New York, Oxford : Oxford University Press, 1993.

Šeligo, Rudi. *Prehajanja : izjave, protesti in nagovori*. Ljubljana : Park, 1991.

Tamás, Gáspár Miklós. The Legacy of Dissent. V: Tismaneanu, Vladimir (ur.). *The Revolutions of 1989*. London, New York : Routledge, 1999, str. 181–197.

Tismaneanu, Vladimir. Fighting for the Public Sphere: Democratic Intellectuals under Postcommunism. V: Antohi, Sorin and Tismaneanu, Vladimir (ur.). *Between past and future : the revolutions of 1989 and their aftermath*. Budapest, New York : Central European University Press, 2000, str. 153–171.

Tismaneanu, Vladimir. Introduction. V: Tismaneanu, Vladimir (ur.). *The Revolutions of 1989*. London, New York : Routledge, 1999, str. 1–15.

Tismaneanu, Vladimir (ur.). *The Revolutions of 1989*. London, New York : Routledge, 1999.

Yugoslavia Transformed. NIE 15-90. CIA Released Documents. Dostopno na: http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?doc_no=0000254259

Vurnik, Blaž. *Med Marxom in punkom : vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980–1990)*. Ljubljana : Modrijan, 2005.

Zimmermann, Warren. *Izvor pogube : Jugoslavija in njeni uničevalci : zadnji ameriški veleposlanik pripoveduje, kaj se je zgodilo in zakaj*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1998.

Žerdin, Ali. *Generali brez kape : čas Odbora za varstvo človekovih pravic*. Ljubljana : Krtina, 1997.